

УКРАЇНСЬКА ЖАКЕРІЯ 1930 року. ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Кожен з нас у шкільному курсі всесвітньої історії вивчав Жакерію — стихійне селянське повстання у середньовічній Франції. Там селяни («добродушні жаки», як їх називали феодали), обурені утисками і несправедливістю, розпочали громити замки своїх сеньйорів. Проте далеко не всі знають, що Україна у ХХ столітті пережила свою трагічну «жакерію» як останню спробу зупинити каток сталінської колективізації.

«У трьох округах: в Тульчинській, Шепетівській і Могилівській справжнє повстання селян. Повстання придушене збройною силою, пустивши в хід кулемети, а в деяких місцях — гармати. Убитих і розстріляних 100, поранених кілька сотень... У інших районах (Коростенському, Вінницькому, Криворізькому, Харківському, Мелітопольському) такі самі бунти», — написав наприкінці березня 1930 року спеціально відряджений в Україну сталінський ревізор, нарком Робітничо-селянської інспекції СРСР Г. Орджонікідзе.

А один із партійних функціонерів, відряджених до Калинівського району Вінниччини, тоді ж, у березні 1930 р., жалівся: «Сидимо як на вулкані... Коли лягаєш спати, не знаєш, чи прокинешся...»

«РІК ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ»

У листопаді 1929 року Йосип Сталін публікує статтю «Рік великого перелому». У ній, видаючи бажан-

не за дійсне, вождь стверджував, що почався масовий колгоспний рух. Одразу після появи статті пленум ЦК ВКП(б) проголосив головним завданням суцільну колективізацію. За компартійними планами, упродовж 1930 — 1931 років абсолютна більшість господарів повинна була перетворитись на сільський пролетаріат — колгоспників.

Хоча декларувалася добровільність вступу селян у колгоспи, чи СОЗи, але владні методи переконування та агітації були відверто терористичними: погрози, залякування, шантаж. Головну роль у колективізації села відводили «ліквідації куркульства як класу». Найбагатших селян, куркулів, позбавляють майна та виселяють із рідних домівок. Багатьох на північ — як небезпечних злочинців. Метою розкуркулення було передусім залякати загальну масу селян. А також позбавити їх економічної альтернативи й цим змусити до колективізації. До того ж, експропрійоване селянське майно мало би зміцнити матеріальну базу колгоспів.

У січні 1930 року ДПУ розробляє спеціальну операцію з депортації найзаможніших селян. Операція готувалася таємно й дуже ретельно. Очікуючи спротиву, ДПУ мобілізує резерви. Так в Україні було дислоковано понад 4000 бійців військ ОДПУ СРСР, зокрема, спеціально перекинутих із внутрішніх районів СРСР. До того ж, для впровадження розкуркулення в УСРР було мобілізовано із запасу 2296 чекістів, а також 9296 комуністів, 8328 комсомольців, 4019 працівників міліції — загалом майже 24 тисячі осіб. Усім було видано зброю.

У кожному з районів, де планували виселення, було створено спеціальні загони з комуністів і комсомольців чисельністю по кілька десятків осіб. Наприклад, у Брацлавському районі Вінничини такий загін мав бути створений із 30 комсомольців райцентру. Після відповідної команди загін мали б негайно перевести на казармене становище.

В окружних центрах такі партійні загони налічували сотні штиків. До того ж, для кожної округи виділяли спеціальний мобільний резерв із перевірених курсан-

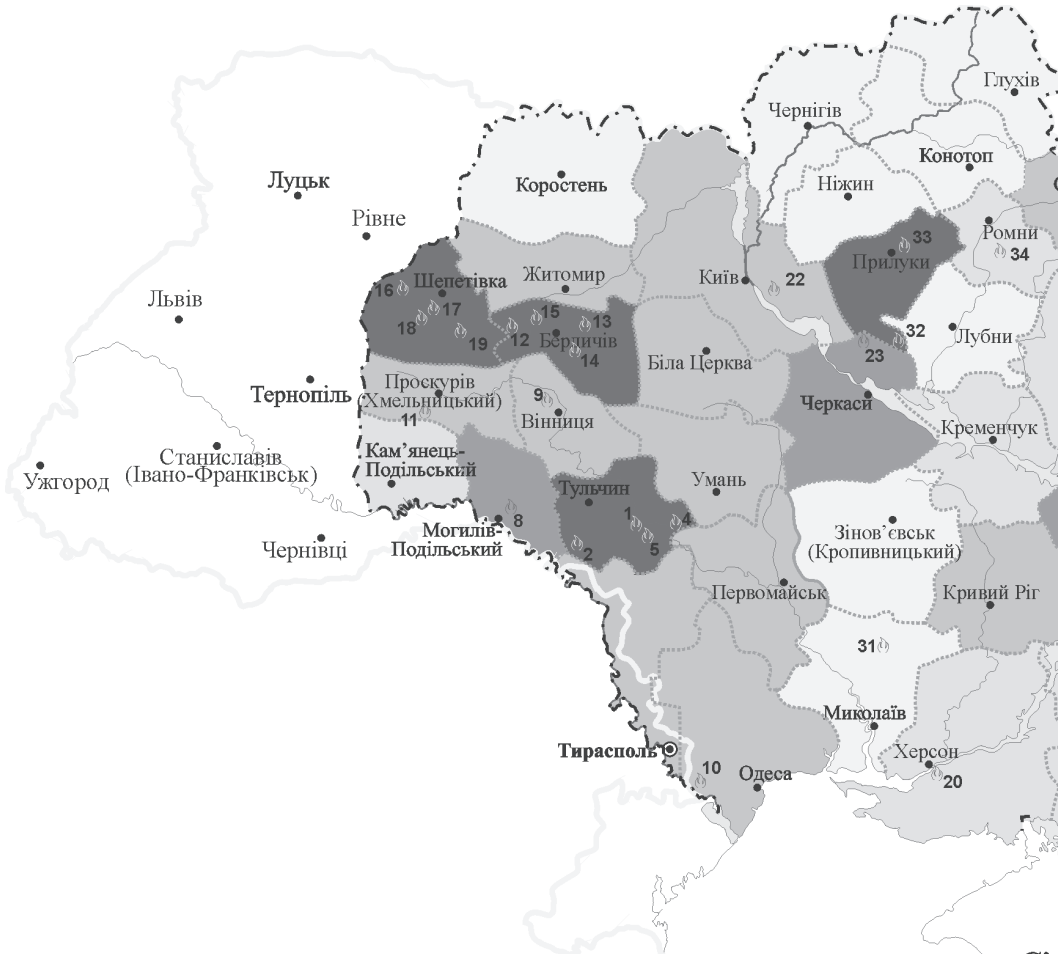
тів полкових військових шкіл. А в прикордонних округах — із складу маневрених груп прикордонних військ. Отже, режим, як видавалось його функціонерам, був готовий придумати будь-який спротив у зародку.

Пропагандистська кампанія, що розпочалась у партійній пресі зі згадуваної статті Й. Сталіна; рішення вищих партійних органів, які «підхльостували» колективізацію; наявність збройної опори ДПУ — все це додавало «снаги» й нахабства місцевим партійним функціонерам та їхнім поплічникам, так званому «сільському активу». Зірвавши останні маски добровільності, вони з початку 1930 року штурмують селянство, заганяють господарів у колгоспи. Аргумент «якщо не вступите до колгоспу, опинитеся на Соловках» стає головним у риторичі озброєних представників влади у розмовах із селянами. Безпосередній тиск і залякування дають результати: селяни, тамуючи гнів, підписують заяви на вступ до колгоспів. Кількість колективізованих господарств стрімко зростає. Так, якщо станом на 1 жовтня 1929 року в УСРР було колективізовано 8,6 % селянських господарств, то на 1 лютого 1930 року — вже 30,7 %, а на 1 березня 1930 року — аж 62,8 %.

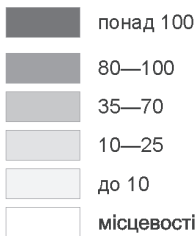
Таким самим темпом зростає соціальне напруження в селі. Новопосталі колгоспники з ненавистю дивляться на сільський партійний і комсомольський актив та із сумом — на своє майно. Адже створення колгоспів передбачало й усупільнення реманенту і худоби. Тож із господарств селян, яких змусили написати заяви у колгосп, туди ж забирали й інвентар, також коней, худобу, а інколи й домашню птицю.

Одночасно у селян починають збирати посівний матеріал та фураж для новостворюваних колгоспів. Цей збір повсюдно перетворюється на відвертий грабунок, коли до господи, нерідко й уночі, вривалися «бригади», «комісії» чи просто групи з комсомольців та владних активістів і часто забирали все збіжжя, яке знаходили.

Проте останньою краплею, що переповнила селянське терпіння, стало закриття церков. У багатьох районах саме наруга над релігією, «відбирання Бога» як останньої надії штовхнули селян до відкритого спротиву.

Кількість селянських виступів в округах 20 лютого — 2 квітня 1930 р.
(за неповними даними ДПУ)

Умовні позначення

- сучасні кордони України
- кордони Української СРР
- межі округ і Молдавської АСРР
- столиці Української СРР, Крим
- центри округ та інші міста

Масові протести

— Місцевості найбільш активних виступів:

- 1 — с. Тростянчик Тростянецького р-ну Тульчинської округи
- 2 — сс. Гарячківка і Вільшанка М'ястківського р-ну Тульчинської округи
- 3 — райцентр Соболівка Тульчинської округи
- 4 — райцентр Джулинка Тульчинської округи
- 5 — с. Баланівка Бершадського р-ну Тульчинської округи
- 6 — сс. Велика Русава і Мала Русава Томашпільського р-ну Тульчинської округи
- 7 — райцентр Шаргород Могилівської округи
- 8 — сс. Тропове, Сугаки і Вендичани Могилівської округи
- 9 — с. Мізаківські Хутори Вінницького р-ну Вінницької округи
- 10 — сс. Градениці, Троїцьке і Яськи Червоноповстанського р-ну Одеської округи
- 11 — райцентр Ярмолинці Проскурівської округи
- 12 — райцентр Любар Бердичівської округи
- 13 — с. Павелки Андрушівського р-ну Бердичівської округи
- 14 — с. Верболози Козятинського р-ну Бердичівської округи
- 15 — райцентр Чуднів Бердичівської округи
- 16 — райцентр Плужне Шепетівської округи
- 17 — с. Жилинці Судилківського р-ну Шепетівської округи
- 18 — сс. Кузьминці, Ледеянка, Сморшки Антонівського р-ну Шепетівської округи
- 19 — райцентр Гриців Шепетівської округи
- 20 — с. Солонці Цюрупинського р-ну Херсонської округи
- 21 — с. Жорнівка Васильківського р-ну Київської округи
- 22 — райцентр Бориспіль Київської округи
- 23 — с. Горбані Гельмязівського р-ну Шевченківської округи
- 24 — с. Євгенівка Старокременчицького р-ну Маріупольської округи
- 25 — хут. Баланівський Вільшанського р-ну Харківської округи
- 26 — с. Ряске Нехворощанського р-ну Полтавської округи
- 27 — с. Обухівка Карло-Марксівського р-ну Дніпропетровської округи
- 28 — с. Топчино Царичанського р-ну Дніпропетровської округи
- 29 — сс. Богданівка, Тернівка та інші Дніпропетровської округи (Павлоградське повстання)
- 30 — с. Чернеча Слобода Смілівського р-ну Роменської округи
- 31 — с. Антонівка Новобузького р-ну Миколаївської округи
- 32 — ст. Драбове Прилуцької округи
- 33 — с. Боршна Прилуцької округи
- 34 — с. Бодаква Роменської округи
- 35 — с. Краснопілля Сумської округи
- 36 — с. Кругле, Коноплянівка Старобільської округи

ської і Молдавської АСРР

і повстання в УСРР у 1930 році

«БЕРЕЗНЕВІ ВОЛИНКИ»

Грім ударив у середині лютого 1930 року фактично в протилежних сторонах України. Від 12 лютого колективізація загальмувала в Мостківському районі тодішньої Старобільської округи. Спершу в райцентрі, а за кілька днів — у низці сіл цього та сусідніх районів селяни запротестували проти створення колгоспів і розібрали посівний матеріал та реманент.

Тими самими днями в Плужному, райцентрі Шепетівської округи, громада розпочала боротьбу за повернення церкви. Плужанські події стали поштовхом до масштабних протестів і заворушень, що охопили фактично всю Шепетівську округу.

В останні дні лютого повстання поширилося на Бердичівську округу. Тоді ж заворушення розпочалися в Одеській, Сумській, Дніпропетровській та інших округах. Від 10 березня повстало Поділля — Тульчинська, Могилів-Подільська та Вінницька округи. Загалом селянські заворушення, чи, як їх зневажливо називали комуністи, «волинки», у лютому-березні 1930 року охопили значну частину України. ДПУ (Державне політичне управління — попередник КГБ) у своїх звітах зафіксувало, що в Україні від 20 лютого до 20 квітня заворушення охопили 1895 сіл у 41 із 44 округ.

Тогочасні селянські виступи переважно були мирними протестами. Часто головну роль у них відігравали жінки. «Масові заворушення зазвичай розпочиналися з того, що натовпи жінок по 200-300 осіб, а іноді й значно більше, збиралися біля сільрад з вимогами виходу з колгоспів, видачі зерна та усуспільненого майна», — зазначав голова ДПУ УСРР Всеволод Балицький у відповідній записці генеральному секретарю ЦК КП(б)У Станіславу Косіору, аналізуючи причини та перебіг селянських виступів у прикордонних округах України наприкінці березня 1930 року.

Фактично це була перша в Україні масштабна спроба мирного спротиву владі. Своєрідний прообраз нещодавніх Майданів. Проте у 1930 році часто мирні селянські виступи переростали у розправи над місце-

культу». У довідці зазначено, що «один із дивізіонів 6-го полку військ ОДПУ (УСРР) упродовж двох тижнів ліквідував 102 масові виступи, відновив радвладу у 32 населених пунктах і організував вилучення великої кількості антирадянського та куркульського елементу. За цей термін дивізіону довелося здійснити посадку у вагони та вивантаження з них 31 раз».

Наприкінці лютого В. Балицький у Шепетівці. Далі об'їжджає бунтівний Плужанський район. З березня вирушає на Одещину, де наступного дня особисто керує штурмом повсталого села Яськи, згодом відвідує інші неспокійні райони округи. З 16 березня він придушує повстання в Тульчинській округі. До речі, тут трапився випадок, що має пряму аналогію до згадуваної середньовічної Жакерії. Тоді феодальні сеньйори заманили на переговори лідера повстанців, де його і вбили. У березні 1930 року в райцентрі Джулинка тодішньої Тульчинської округи чекістські карателі запросили на переговори лідера повстанців Задорожну, яку там само й арештували та вивезли з району.

В. Балицький виявився вправним карателем. Після перших невдалих спроб розв'язати проблему силовими методами вже наприкінці лютого 1930 р. він пропонує таку собі тактику «батога та пряника». З одного боку вимагає вживати найрішучіших заходів до ініціаторів заворушень, водночас наказуючи «спускати колективізацію на гальмах».

Отже, шляхом зупинення колективізації, дозволу виходити з колгоспів та повертати майно владі до кінця березня 1930 р. вдалося заспокоїти розбурхане українське селянство.

Проте режим не зміг цілком ліквідувати селянський спротив. І надалі у різних частинах України спалахують стихійні чи організовані виступи та повстання. Найвідомішим із них є Павлоградське повстання, яке на початку квітня 1930 р. охопило близько десятка сіл і хуторів на Дніпропетровщині.

Впродовж року органи ДПУ розкривають десятки підпільних селянських організацій і «угруповань». Щоправда, досі залишається питання, котрі із них

були реальними, а які «винайшли», сфабрикували самі чекісти. Проте одне залишається безсумнівним — українське селянство не змирилося із режимом.

І навіть у вже голодному 1932 р. більшість масових протестів у тодішньому СРСР припадало саме на Україну. Так за неповних перших сім місяців 1932 р. в Україні органи ДПУ зафіксували 923 масові протестні виступи, що становить майже 57 % усіх протестних виступів у Союзі. Тож цілком логічним є висновок, що злочин Голодомору 1932—1933 років став відповіддю Сталіна на мільйонний селянський «майдан» початку 30-х років в Україні¹.

«БІЛА ПЛЯМА» УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Події, про які ведеться мова, досі залишаються до певної міри «білою плямою» у нашій національній пам'яті. Ми надзвичайно мало знаємо про учасників того першого майдану в історії України.

Події, про які йдеться, досі є прогалиною в нашій національній пам'яті. Ми надзвичайно мало знаємо про учасників того першого майдану в історії України, хоча спротив українського селянства сталінській «революції зверху» не залишався поза увагою дослідників.

Мабуть, першим, хто спробував окреслити картину тієї народної війни, був Дмитро Соловей. У своїх роботах, зокрема у книзі «Голгота України», опублікованій у діаспорі після Другої світової війни, він на основі уривчастих відомостей, якими володів, подав інформацію про цілу низку повстань.

У підрадянській Україні тематику селянської боротьби намагалися замовчати або (якщо не можна було зігнорувати) подавали викривлено — як змову і терор «куркулів». Яскравим прикладом цього є томи «Історії міст і сіл Української РСР».

1. Богдан Патриляк. Сталін як Путін. Голодомор — реакція на мільйонний селянський «майдан» початку 1930-х. — Електрон. ресурс: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/19/145925/>

Але в останні десятиліття історики виконали велику роботу в дослідженні цієї сторінки історії України. Тим, хто хоче глибше вивчати цю тему, варто звернутися до робіт Юрія Васильєва, Станіслава Кульчицького, Людмили Гриневич, Богдана Патриляка, Романа Подкура, Наталі Бем, Олени Ганжі, Олександра Вовка, Арсена Зінченка, Роберта Конквеста, Андреа Граціозі, Лінн Віоли, Миколи Івницького та інших². Багато важливих документів, пов'язаних із повстаннями, опубліковано у низці збірників документів, виданих в Україні та Росії³.

2. Див. напр.: *Бем Н.В.* Українське село зимою—навесні 1930 року — масштаби опору політиці сталінського керівництва // Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України. — Київ, 2006. — Вип. 10, ч. 2. — С. 321—332; *Васильєв В.Ю.* Крестьянские восстания на Украине. 1929—1930 годы // Свободная мысль. — 1992. — № 9. — С. 70—78; *Васильєв В.Ю.* Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — Київ, 2005. — Вип. 31. — С. 140—150; *Виола Л.* Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. — Москва, 2010; *Ганжа О.І.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УРСР. — Київ, 1996; *Ганжа О.* Опір селянства України політиці суцільної колективізації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Київ, 2003. — Вип. 10. — С. 235—250; *Граціозі А.* Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917—1933. — Москва, 2001; *Гриневич Л.В.* Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р. // Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — Київ, 2003. — С. 403—416; *Зінченко А.Л.* Нариси історії подільського селянства: 1917—1930 рр. — Вінниця, 2008; *Івницький Н.А.* Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). — Москва, 1994; *Історія українського селянства: Нариси в 2 т.* — Київ, 2006. — Т. 2; *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — Київ, 1993; *Подкур Р.Ю.* Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті — початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Київ, 2005. — Вип. 31. — С. 90—102.
3. *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). — Вінниця, 1997; *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927—1939: В 5-ти тт.* — Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930 гг. / Ред. В. Данилов, Р. Ман-

Завдяки роботам учених-істориків загалом визначено причини і наслідки повстань, відтворено загальний перебіг того трагічного протистояння. Водночас майже незанимаючими залишаються учасники цих повстань і виступів. Лише в окремих випадках нам відомі імена повстанців, чи «бандитів», як їх іменували в тогочасних владних, партійних або чекістських документах. Саме така прогалина нашої історії змусила взятися за підготовку цих нарисів.

Шановний читачу, на сторінках книги, яку тримаєш в руках, Ти ознайомишся з галереєю окремих сторінок війни, яку провадило українське селянство з тоталітарним режимом у 1930 році, а також дізнаєшся про її героїв.

Нариси написані на основі різних джерел. Це і дослідження істориків та краєзнавців, і спогади учасників тих подій, і навіть, в окремих випадках, — народні легенди та пісні. Але головними джерелами більшості нарисів стали кримінальні справи учасників цих повстань, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) та обласних державних архівах. Більшість цитат учасників повстань, наведених у нарисах, почерпнуті саме з цих справ.

Але кримінальні справи є особливим, специфічним джерелом. Оперуповноважені ДПУ, що провадили слідства, зовсім не прагнули встановити істину. Їхньою метою було обґрунтувати вину, часто наперед визначених, «соціально небезпечних елементів». Головними обвинуваченими мали бути, передусім, куркулі. І майже в усіх обвинувальних висновках таких справ, наче під копірку, вказано наявність у селах «куркульських груп», які провадили «антирадянську пропаганду» й організовували «волинки».

нинг, Л. Виола. — Москва, 2000; *Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939; Документы и материалы: В 4-х тт. — Т. 3: 1930—1934 гг. — Кн. 1: 1930—1931 гг.* / Ред А. Берелович, В. Данилов. — Москва, 2003; «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положение в стране (1922—1934 годы): В 8 тт. — Т. 5—8. — Москва, 2003—2008.

Матеріали цих справ і досі є єдиними документальними джерелами, що дають змогу відтворити події та встановити імена учасників повстань у конкретних селах. Тому дослідникам, які, сподіваємося, досліджуватимуть цю важливу сторінку нашої історії, без цих документів не обійтися. Також маю надію, що ці нариси стануть певним поштовхом до дослідницької роботи. Адже на сторінках книги представлено лише два десятки епізодів із багатьох тисяч заворушень, «волинок» і повстань народної війни проти тоталітарного режиму, що тривала і у двадцятих, і у тридцятих роках ХХ століття в Україні.

Поява цієї книги була б неможливою без допомоги багатьох людей, яким я глибоко вдячний. Передусім моя щира подяка за підтримку та розуміння колегам із Українського інституту національної пам'яті та Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Особлива подяка В'ячеславу Василенку та Володимиру Бірчаку, які допомогли ознайомитися з багатьма важливими для книги документами. За допомогу в пошуку потрібних документів і матеріалів також висловлюю вдячність Геннадію Івануценку, Роману Рейді, Ірині Федоренко, Віктору Рогу, співробітникам державних архівів Вінницької, Хмельницької та Херсонської областей. Окрема подяка Ярославу Файзуліну та Богдану Завітію, які своїми цінними порадами допомогли покращити рукопис. І, звісно, безмежна вдячність дружині Галині та рідним, котрі підтримували й надихали у створенні цієї книги.